

УДК 339.172

Варченко О.М., д.е.н., професор (omvarchenko@rambler.ru)[©]
Білоцерківський національний аграрний університет

ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ БІРЖОВОЇ ТОРГІВЛІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЮ ПРОДУКЦІЄЮ

У статті обґрунтовано удосконалення функціонування та регулювання біржової діяльності на ринку сільськогосподарської продукції України. Розглянуто структуру пропозицій для продажу сільськогосподарської продукції на біржі. Виявлено причинно-наслідковий зв'язок основних чинників, що стримують розвиток біржової діяльності на аграрному ринку: відсутність відповідної нормативно-правової бази; нерозвиненість біржової інфраструктури; складність щодо забезпечення гарантій поставок; незвичність біржової торгівлі для сільськогосподарських товаровиробників; недостатній рівень впливу на ринкові процеси з боку регіональних органів влади. Запропоновано рекомендації щодо удосконалення реалізації організаційних заходів і визначено пріоритетні напрями розвитку біржової діяльності на ринку сільськогосподарської продукції.

Ключові слова: біржова діяльність, організований аграрний ринок, аграрна біржа, біржова торгівля, інфраструктура, аграрний сектор, сільськогосподарська продукція, форвардні угоди, ф'ючерси, опіони.

Постановка проблеми. Нині в Україні сформовано передумови для активізації біржової торгівлі сільськогосподарською продукцією, зокрема зерном, яка є одним з основних напрямів розвитку агропродовольчого ринку із кризового стану. Однак практична реалізація організаційно-економічного механізму державного регулювання збуту сільськогосподарської продукції з урахуванням саморегулюючої функції товарної біржі має здійснюватися з метою подолання негативних явищ. Саме тому у статті основну увагу приділено опрацюванню методологічних питань ефективності діючого механізму із позиції системного підходу, який сприятиме розробленню узгодженого механізму збуту сільськогосподарської продукції за участю біржі, формуванню базових принципів, методів, способів і засобів його застосування.

Аналіз останніх досліджень. Дослідженням проблем біржової діяльності, зокрема на ринку сільськогосподарської продукції, тривалий період займалась і нині займається значна частина вітчизняних та зарубіжних учених, зокрема С. Дем'яненко, О. Кандінська, О. Шпичак, Р. Дудяк, О. Лактіонов, О. Маслак, Г. Машлій, І. Паска, Б. Пасхавер, Л. Примостка, П. Саблук, В. Савченко, М. Солодкий, О. Сохацька, Г. Шевченко та інші. Однак, на сьогодні дискусійними залишилися питання активізації діяльності вітчизняної біржової інфраструктури ринку сільськогосподарської продукції.

Мета статті полягає в теоретичному та практичному обґрунтуванні організаційно-економічних засад функціонування і регулювання біржової діяльності на ринку сільськогосподарської продукції країни, із урахуванням поточного її розвитку перспективних параметрів розвитку аграрного ринку.

Виклад основного матеріалу. Світова економіка розвивається на основі біржових торгів, однак в Україні біржовий механізм сприймається більшістю товаровиробників агропродовольчої продукції лише як інструмент при проведенні державних закупівельних і товарних інтервенцій. Вагомою проблемою у системі торгівлі сільськогосподарською продукцією є відсутність налагодженої інфраструктури. Відомо, що товаровиробники галузі знаходяться під впливом значного варіювання цін на сільськогосподарську продукцію на національних і міжнародних ринках. Однак споживачі й уряди намагаються їх стабілізувати через використання ф'ючерсів та опціонів [1].

Так, крім захисту і підтримки агропродовольчого ринку ЄС, які забезпечуються інструментами Спільної сільськогосподарської політики, виробники і переробники використовують кілька підходів з метою управління ризиками: укладають контракти взаємної домовленості щодо твердої ціни; об'єднуються в кооперативи або групи з продажу, щоб застрахуватися від цінних ризиків на основі взаємодомовленості та забезпечити середню ціну їх членам; використовувати страхуванням і ф'ючерсні ринки.

За результатами аналізу функціонування товарних бірж виявлено, що за I квартал 2012 р. було проведено 1,4 тис. торгів, на яких для продажу запропоновано товарів і послуг на суму 26,9 млрд. грн. і здійснено 15,4 тис. операцій на суму 26,4 млрд. грн., або наявне збільшення на 26,2%.

У цілому в Україні на 1 квітня 2012 р. зареєстровано 569 бірж, але практичну діяльність вели 259. Серед них: універсальних, товарно-сировинних і товарних – 233 біржі, агропромислових – 13, нерухомості – 12, а також 1 валютна біржа. Середній обсяг одного торгу за звітний період на біржах становив 18,3 млн грн, що у 1,8 раза більше, ніж за I квартал 2011 р. Найбільший обсяг операцій припадає на агропромислові біржі (93,9%), товарно-сировинні та товарні (5,8%). На універсальних біржах обсяг операцій становив лише 0,3 % від загального обсягу біржових операцій.

Коефіцієнт ліквідності укладених операцій (співвідношення обсягів укладених операцій до обсягів пропозицій) за I квартал 2012 р. на біржах країни дорівнює 98%. Найвищим коефіцієнт ліквідності був укладених операцій на агропромислових біржах (100%), на біржах нерухомості (91,3%), універсальних (95,9%), товарно-сировинних і товарних (71,6%).

Зазначимо, що протягом досліджуваного періоду кількість зареєстрованих агропромислових бірж скоротилася на 10,7% і на початок 2012 р. становила 25. Водночас, у 2012 р. функціонувало лише 14 агропромислових бірж, або дещо більше половини.

Основними видами сільськогосподарської продукції, яка реалізується через біржу, є зернові, горох, ріпак, насіння соняшнику, тобто усі експортоорієнтовані культури (табл. 1). У 2011 р. у структурі пропозиції

сільськогосподарської продукції на біржах найбільші частки займали такі культури: кукурудза на зерно (37,1%), ріпак (9,8%), пшениця 3 класу (7,9%), ячмінь товарний (7,8%), насіння соняшнику (6,4%). Зазначимо, що найбільшу частку у структурі укладених спотових угод за видами товарів на біржах посідає сільськогосподарська продукція (67,2%), а серед укладених форвардних угод вона займає 69,9%.

Із загальних обсягів укладених операцій на торгівлю продукцією рослинництва припадало 58% (15,3 млрд грн), на операції з продажу продовольчих товарів – 32,1% (8,5 млрд грн), палива – 4,1% (1,1 млрд грн) і продукцію тваринництва – 2,7% (0,7 млрд грн). Порівняно з відповідним періодом попереднього року обсяги укладених операцій з купівлі-продажу продовольчих товарів збільшились у 2,2 раза, продукції рослинництва – у 1,4 раза. У 2012 р. порівняно з I кварталом 2011 р. зменшились обсяги укладених операцій з купівлі-продажу продукції тваринництва майже удвічі.

Таблиця 1

Структура пропозицій для продажу сільськогосподарської продукції

Вид продукції	2009 р.		2010 р.		2011 р.	
	млн грн	%	млн грн	%	млн грн	%
Сільськогосподарська продукція - всього	39866,8	100,0	43787,4	100,0	63361,5	100,0
з неї пшениця:						
2 класу	699,5	1,8	2485,3	5,7	3400,5	5,4
3 класу	2952,7	7,4	3370,1	7,7	5092,1	5,4
4 класу	4244,7	10,6	557,2	1,3	3515,8	5,5
5 класу	2573,9	6,7	2329,0	5,3	2061,6	4,7
6 класу	4417,3	11,1	898,0	2,1	496,3	0,8
Кукурудза	8097,7	20,3	19472,0	44,5	23805,2	37,6
Ячмінь товарний	5523,9	13,9	4593,7	10,5	4234,4	6,7
Ячмінь пивоварний	267,9	0,7	43,2	0,1	70,5	0,1
Жито	170,4	0,4	86,2	0,2	153,8	0,2
Горох	327,5	0,8	299,0	0,7	405,8	0,6
Ріпак	4273,9	10,7	2397,8	5,5	6308,7	10,0
Насіння соняшнику	1182,3	3,0	1673,6	3,8	4123,9	6,5

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

Зазначимо, що біржова торгівля продукцією і товарами за I квартал представлена в основному спотовим ринком. На умовах спотових операцій було виконано 99,3% всіх біржових операцій. Форвардні контракти склали лише 0,6%. Найбільша частка операцій припадала на біржі Києва (97,5%), Київської (0,5%) і Дніпропетровської (0,63%) областей.

В Україні форвардні закупівлі зерна передбачені у програмі державної підтримки сільського господарства, участь в якій беруть виключно сільськогосподарські товаровиробники, яку вперше було запроваджено у 2007 р. [2]. Форвардні закупівлі зерна передбачають придбання товару на аграрному

ринку для потреб державного інтервенційного фонду у визначений час та на визначених умовах у майбутньому, з фіксацією цін такого придбання під час укладення форвардного біржового контракту. Податковим кодексом України від 2 грудня 2010 року передбачено, що форвардний контракт – це цивільно-правовий договір, за яким продавець зобов'язується у майбутньому в установленний строк передати базовий актив у власність покупця на визначених умовах, а покупець зобов'язується прийняти в установленний строк базовий актив і сплатити за нього ціну, визначену таким договором [3].

Здійснення форвардних закупівель зерна регулюється Законами України № 1877-IV «Про державну підтримку сільського господарства України» від 24 червня 2004 р., «Про зерно та ринок зерна в Україні» від 4 липня 2002 р. № 37-IV, постановою Кабінету Міністрів України «Про запровадження державних форвардних закупівель зерна» від 16 травня 2007 р. № 736 із наступними змінами і доповненнями, іншими нормативно-правовими актами.

Законом «Про державну підтримку сільського господарства України» передбачено, що підтримка сільськогосподарських товаровиробників незалежно від виду та обсягу продукції, яку вони виробляють, може надаватися шляхом застосування державних форвардних закупівель зерна на організованому аграрному ринку України [4].

Відповідно до ст. 10 Закону України «Про зерно та ринок зерна в Україні» Кабінет Міністрів України здійснює державне регулювання ринку зерна шляхом запровадження системи державних форвардних закупівель. Порядок проведення державних форвардних закупівель зерна затверджений постановою Кабінету Міністрів України «Про запровадження державних форвардних закупівель зерна» від 16 травня 2007 р. № 736 із наступними змінами і доповненнями. Цей Порядок визначає механізм проведення Аграрним фондом державних форвардних закупівель зерна з метою формування державного інтервенційного фонду. Форвардні закупівлі передбачають придбання зерна у сільськогосподарських товаровиробників в установленій маркетинговий період за фіксованою ціною та на умовах авансового платежу у розмірі 50% його повної вартості на момент укладення форвардного біржового контракту. Постачання зерна згідно з контрактом здійснюється до 1 листопада, а остаточні розрахунки провадяться до 1 грудня поточного року [5].

Аграрний фонд здійснює форвардні державні закупівлі зерна врожаю поточного року за рахунок коштів, передбачених у Державному бюджеті України на відповідний рік, у межах маркетингового періоду за мінімальними інтервенційними цінами, шляхом укладення на Аграрній біржі між Аграрним фондом та товаровиробником контракту. Форвардні закупівлі провадяться за мінімальними інтервенційними цінами, встановленими на зерно на відповідний маркетинговий період. Мінімальні та максимальні інтервенційні ціни на об'єкти державного цінового регулювання у 2011-12 МР, затверджені наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України «Питання діяльності Аграрного фонду на організованому аграрному ринку у 2011-2012 маркетинговому періоді» від 10 лютого 2011 року № 17.

Для укладення контракту товаровиробник повинен здійснити відповідно до вимог законодавства комплексне страхування на випадок знищення або пошкодження майбутнього врожаю сільськогосподарських культур на користь Аграрного фонду. Договір страхування подається до Аграрного фонду разом із засвідченою копією платіжного доручення про сплату страхового внеску.

Аграрна біржа передає укладений контракт Аграрному фонду для прийняття ним остаточного рішення щодо виплати авансу товаровиробникові у разі подання вищезазначених документів та укладення договору складського зберігання зерна між покупцем і сертифікованим зерновим складом, який зазначений у заявці. Виплата товаровиробникові авансу провадиться Державним казначейством на підставі оригіналу контракту шляхом перерахування коштів на поточний рахунок товаровиробника. Товаровиробник у день надходження авансу на поточний рахунок видає Аграрному фонду податкову накладну на відповідну суму [6].

Остаточний розрахунок з товаровиробником за умови виконання контракту в повному обсязі здійснюється Аграрним фондом на підставі подання йому таких документів: договору складського зберігання зерна; складських документів на зерно, виписаних Аграрному фонду; акта приймання-передавання на весь обсяг зерна; картки аналізу зерна або посвідчення про його якість, виданого Державною хлібною інспекцією; податкових накладних на залишок суми вартості зерна, не оплаченої за контрактом.

Доставка зерна до суб'єкта його зберігання здійснюється за кошти товаровиробника. У разі неможливості постачання товаровиробником товару згідно з контрактом проведення остаточного розрахунку можливе лише після внесення до контракту відповідних змін. Для проведення остаточного розрахунку за контрактом Аграрний фонд подає Державному казначейству оригінал контракту, згідно з яким виплачувався аванс товаровиробникові і акт приймання-передавання зерна в повному обсязі. Державне казначейство перераховує кошти на поточний рахунок товаровиробника у строк, визначений контрактом.

Нами проведено оцінку впливу інфраструктурної, біржової та експортної складових у кінцевій внутрішній та експортній ціні. За результатами проведеного дослідження, частка біржової складової в структурі інтервенційних та експортних цін дорівнює відповідно 6,8 і 11,5%. На частку інфраструктурних витрат у структурі ціни закупівельної інтервенції припадає 10,9%, у структурі ціни товарної інтервенції – 6,6 % від суми угоди за відсутності транспортної компоненти.

У структурі експортної ціни велика частка витрат припадає на митний збір – 0,2%, і, в кінцевому підсумку, збутові витрати досягають 15,8%.

Порівняльний аналіз реалізаційної ціни 1 т пшениці третього класу за можливими каналами збуту переконує, що найбільш економічно привабливим є експорт і продаж переробним підприємствам.

Висока частка інфраструктурних витрат, нерозуміння товаровиробниками переваг біржової торгівлі і той факт, що головними

гравцями на біржі є трейдери, які акумулюють і формують на експорт великі запаси зерна, призводять до погіршення фінансового стану сільськогосподарських товаровиробників і деформації системи ціноутворення.

Проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання товарного біржового ринку» розроблено на виконання пунктів 139.1.3, 186.1, 186.2 Національного плану дій на 2012 рік щодо впровадження Програми економічних реформ на 2010–2014 рр. «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава», затвердженого Указом Президента України від 12 березня 2012 р. № 187 [7].

На сучасному етапі запровадження економічних перетворень також постала нагальна потреба в удосконаленні законодавства, оскільки Закон України «Про товарну біржу», який набув чинності з 1 січня 1992 р., не відповідає вимогам, які висуваються на фінансовому ринку до біржової торгівлі.

При загальній тенденції розвитку товарного біржового ринку є низка факторів, які негативно впливають на нього. Так, відсутність на біржах систем гарантування виконання зобов'язань за біржовими угодами послаблює заінтересованість учасників ринку в біржовій торгівлі і, як наслідок, призводить до незначних її обсягів. Такі обсяги біржової торгівлі не сприяють розвитку сучасних біржових технологій та примушують товарні біржі здебільшого здійснювати організацію позабіржової аукціонної діяльності. Суперечності у законодавстві спричинили значне збільшення кількості бірж [8]. За результатами моніторингу Мінекономрозвитку, станом на 1 березня 2012 р. на українському ринку існує 605 товарних бірж, з них майже третина відсутня за місцезнаходженням, більше 8 % перебуває у стадії припинення діяльності, переважна більшість не провадить свою основну діяльність як організатор біржової торгівлі для широкого кола потенційних клієнтів.

Основним завданням проекту Закону є запровадження правових та організаційних засад функціонування інфраструктурних елементів товарного біржового ринку, насамперед, його професійних учасників – товарних бірж і біржових брокерів. Проектом Закону чітко регламентується коло осіб, які не є професійними учасниками, але можуть бути допущені до здійснення біржових операцій товарами на товарній біржі; визначаються вимоги до діяльності юридичних і фізичних осіб, у тому числі працівників товарної біржі, їхні права, обов'язки та відповідальність. Проектом Закону запроваджується детальний механізм державного регулювання біржового товарного ринку, який на сучасному етапі відсутній. Важливим елементом ринкового ціноутворення на товарному ринку є запровадження правил і процедур діяльності, гарантування виконання зобов'язань за біржовими операціями, розкриття біржової інформації та запобігання маніпулюванню цінами. Товарна біржа отримує статус реального центру торгівлі, на якому здійснюється концентрація попиту та пропозиції на товари, формується ринкова ціна.

Удосконалення законодавчої бази шляхом зміни законодавчих норм, що регулює відносини на товарному біржовому ринку, дасть змогу розвинути його

в таких напрямках: створення інфраструктури товарного біржового ринку, розширення кола його учасників і прозорості їх діяльності; створення системи державного регулювання та контролю за біржовою діяльністю; формування засад саморегулювання професійних учасників товарного біржового ринку; розвиток прозорої системи ринкових відносин на товарному ринку, запровадження біржового цінового моніторингу; забезпечення інтеграції національного товарного біржового ринку в міжнародні ринки товарів на основі усталених практик і стандартів діяльності учасників товарного біржового ринку [9].

Основним інструментом страхування цінових ризиків є ф'ючерсні контракти. З метою розвитку ф'ючерсного ринку необхідно створити сучасну біржову кон'юнктуру, частиною якої є ринок складських свідоцтв. Тобто слід передбачити інтеграцію заставного забезпечення як методу кредитного регулювання і стимулюючого цінове регулювання ринку сільськогосподарської продукції. Так, Закон України «Про зерно та ринок зерна в Україні» передбачає такі види складських документів на зерно: подвійне складське свідоцтво; просте складське свідоцтво; складська квитанція. Складський документ на зерно зерновим складом виписується після передачі зерна на зберігання не пізніше наступного робочого дня. Після заповнення обов'язкових реквізитів простого або подвійного складського свідоцтва на зерно, реєстрації їх у реєстрі з присвоєнням порядкового номера заповнений бланк простого або подвійного складського свідоцтва на зерно передається особі, яка здала зерно на зберігання. Зерно, прийняте на зберігання за простим або подвійним складським свідоцтвом, може бути предметом застави протягом строку зберігання зерна шляхом застави відповідного свідоцтва.

Зерновий склад повинен застрахувати зерно, прийняте на зберігання за простим або подвійним складським свідоцтвом, від ризиків випадкової загибелі, пошкодження або втрати за рахунок коштів покладавця. На вимогу особи, яка здала зерно на зберігання, зерновий склад зобов'язаний виписувати окремі складські документи на зерно на будь-які частини зданого на зберігання зерна. Після видачі зерна володільцям складських документів на зерно зернові склади повинні погасити прийняті складські документи на зерно шляхом відмітки на складському документі – «погашено». Погашені складські документи зберігаються зерновим складом протягом трьох років.

Висновки. Розширення сфери біржових послуг для сільськогосподарських товаровиробників є необхідною умовою, оскільки у нинішніх умовах товаровиробникові простіше віддати вирощений урожай посередникам зерна, однак не виходити із ним самостійно на біржу, попередньо розмістивши його на зберігання на елеватор. Дуже часто сільськогосподарські товаровиробники змушені віддати частину своєї продукції кредиторам (постачальникам пально-мастильних матеріалів, посівного матеріалу та добрив). Отже, постає необхідність переходу до цивілізованих методів реалізації сільськогосподарської продукції, у т.ч. й зерна. Насамперед це вигідно товаровиробникам, оскільки вони вже не втрачатимуть свою вигоду,

одержать додаткові фінансові ресурси, які зможуть направити на розвиток підприємства.

Література

1. Солодкий М. О. Проблеми розвитку біржового товарного ринку в країні. Наукове забезпечення сталого розвитку сільського господарства в Поліссі України. Т.1 / М. О. Солодкий. – К. : Алефа, 2004. – 786 с.
2. Постанова Кабінету Міністрів України «Про запровадження державних форвардних закупівель зерна» від 16 травня 2007 р. № 736 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/736-2007-п>.
3. Податковий кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2755-1>.
4. Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України» від 24 червня 2004 року № 1877-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 49. – Ст. 527.
5. Закон України «Про зерно та ринок зерна в Україні» від 04 липня 2002 року № 37-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 35. – Ст. 258.
6. Постанова Кабінету Міністрів України «Про створення Аграрної біржі» від 26 грудня 2005 р. № 1285 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1285-2005-п>.
7. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання товарного біржового ринку» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.me.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=184805&cat_id=38606.
8. Солодкий М. О., Гниляк В. О. Куди рухається біржовий аграрний ринок? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/nvnaueamb/2011_168_2/11smo.pdf.
9. Третяк О. М. Основні напрями активізації біржової торгівлі сільськогосподарською продукцією в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://elibrary.nubip.edu.ua/13110/1/11tom.pdf>.

Анотація

В статті обосновано усеревершенствование функціонування і регулювання біржової діяльності на ринку сільськогосподарської продукції України. Розглянуто структуру пропозицій для продажу сільськогосподарської продукції на біржі. Виявлена причинно-слідствена зв'язь основних факторів, що впливають на розвиток біржової діяльності на аграрному ринку: відсутність відповідної нормативно-правової бази; незрозумілість біржової інфраструктури; складність по забезпеченню гарантій поставок; незвичність біржової торгівлі для сільськогосподарських виробників; недостатній рівень впливу на ринкові процеси з боку регіональних органів влади. Представлено рекомендації по удосконаленню реалізації організаційних заходів і визначено пріоритетні напрями розвитку біржової діяльності на ринку сільськогосподарської продукції.

Ключевые слова: биржевая деятельность, организованный аграрный рынок, аграрная биржа, биржевая торговля, инфраструктура, аграрный сектор, сельскохозяйственная продукция, форвардные сделки, фьючерсы, опционы.

Summary

Improvement of the functioning and regulation of exchange activity in the agricultural market of Ukraine is reasonable in article. The structure of offers for the sale of agricultural products to the market is considered. We found causation main factors that hinder the development of exchange activities in the agricultural market: the lack of an appropriate legal and regulatory framework; undeveloped exchange infrastructure; difficulty of guaranteeing supplies; unusual stock trading for agricultural producers; insufficient level of impact on market processes by regional authorities. The recommendations for improving the implementation arrangements and priority areas of activity in the stock market for agricultural products is proposed.

Key words: exchange activities, regulated agricultural market, agricultural exchange, exchange trade, infrastructure, agriculture, agricultural products, forward rate agreements, futures, options.

Рецензент – д.е.н., професор Шутьський М.Г.